

İSLÂM FİLOZOFLARININ ÖLÜM HAKKINDAKİ DÜŞÜNCELERİNDE STOACI FİLOZOFLARIN ETKİSİ (*)

Fatma Zehra PATTABANOĞLU (**)

Öz

İnsanlığın temel problemlerinden birisi olan ölüm, yüzyıllardır felsefecilerin, din ve bilim adamlarının üzerinde durduğu konulardan olmuştur. Sokrates ve Platon'la başlayan ruh ve ölümlle ilgili tartışmalar Stoacı filozoflar tarafından geliştirilmiş, felsefe ve bilgelik sayesinde ölüm korkusunu yenmek için çareler aranmıştır. Ölüm, Stoacı filozoflar için bir korku kaynağı değil, yaşam felsefesi olarak algılanmıştır. Böylece ölüme yüklenen anlam, felsefe ile anlaşıl-maya çalışılmıştır.

Felsefe tarihinde pek çok meselede Epikürosçu, Stoacı, Yeni-Platoncu ve daha sonra da skolastikler aracılığıyla devam eden antik Yunan düşünce geleneğinin etkisi, İslâm düşünce-sine de yansımıştır. Platon ve Aristoteles'in ruh öğretileri Stoacı ve Yeni Platoncu eklektik düşünceler tarafından geliştirilmiştir. Stoacılar ölümü, doğa yasasının bir gerekliliği olarak algılamışlardır. Bu sebeple ölüme bir çare olmadığına göre, onlar için asıl mesele ölüm kor-kusuna çareler aramaktır. Stoacı filozofların bu konuyla ilgili geliştirdikleri akılsal çareler, İslâm düşünürlerine de kaynaklık etmiştir. Nitekim İslâm dünyasında Kindî'nin Risâle fi'l-Hile li-def'i'l ahzân, İhvân es-Sâfâ'nın on beşinci risâlesi olan fi Hikmeti'l-mevt ve'l-hayât, İbn Sînâ'nın el-Havf mine'l-mevt, Ebû Bekr er-Râzî'nin et-Tibbu'r-râhânî, Gazzâlî'nin Kitabu Zikri'l-mevt ve ma ba' dehu gibi eserleri mevcuttur. Bu eserlere bakıldığında Stoacı filozoflar-dan özellikle Cicero, Seneca, Epiktetos ve Marcus Aurelius'un ölüm ve ölüm korkusu hakkın-daki düşünceleriyle benzerlikler göze çarpmaktadır. Bu münvalde makalede Stoacı filozofların, İslâm filozoflarının ölüm ve ölüm korkusu hakkındaki düşüncelerini nasıl etkiledikleri tartışıl-lacak ve meseleye dair değerlendirmeler yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Ölüm, Ölüm Korkusu, Stoa Felsefesi, İslâm Filozofları, Stoacı Filo-zoflar.

The Influences of Stoic Philosophers on Islamic Philosophers' Thoughts of Death

Abstract

As one of the basic problems of humanity, death has been a subject, which philosophers, men of god and scientist have been working on for centuries. Debates, which started with Socrates and Plato, on soul and death have been developed by stoic philosophers, and solutions to defeat the fear of death have been sought with the help of philosophy and wisdom. The death has not been perceived as a source of fear for the stoic philosophers, but as a philosophy of life. Thus, the meaning assigned to death has been tried to be understood with philosophy.

*) Bu makale IV. Ilgaz Felsefe Günleri Sempozyumunda sunulan bildirinin yeniden gözden geçirilmiş halidir.

**)Yrd. Doç. Dr., Kastamonu Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü
(e-posta: f.zehrapattabanoglu@hotmail.com)

The effect of the ancient Greek thought tradition, which had continued through epicurean, stoic, neoplatonic and then scholastic philosophers on many subjects, had also been reflected on Islamic thought. Plato's and Aristoteles' studies on soul had been developed by stoic and neoplatonic eclectic thoughts. Stoics accepted that the death is a necessity of natural law. Since there is no solution for death, what matters for them is to seek a solution for the fear of death. Mental solutions, which had been developed by stoic philosophers for this matter, guided Islamic philosophers, as well. Indeed, there are works in Islamic world like Risâle fi'l-Hile li-def'i'l ahzân, fi Hikmeti'l-mevt ve'l-hayât as the 15th epistle of İhvân es-Sâfâ from Al-Kindi, el-Havf mine'l-mevt from Ibn Sina (Avicenna), et-Tibbu'r-rûhânî from Muhammad ibn Zakariya al-Razi, Kitabu Zikri'l-mevt and ma ba'dehu from Gazzali. When we look at these works we see that there are similarities with the thoughts of stoic philosophers, especially with the thoughts of Cicero, Seneca, Epictetus and Marcus Aurelius about the death and the fear of death. In this manner the article discusses how stoic philosophers influenced the Islamic philosophers' thoughts on death and the fear of death, and it brings assessments on this matter.

Keyword: *Death, Fear of Death, Stoic Philosophy, Islamic Philosophers, Stoic Philosophers.*

GİRİŞ

İnsanlık tarihine bakıldığında diğer düşünceler gibi felsefî düşüncenin de bugüne kadar birikimsel olarak geldiği ve eklektizm esaslarına göre geliştiği görülür. Nitekim hiçbir medeniyet veya felsefî düşünce tamamen kendilerinden öncekilerden bağımsız ortaya çıkmadığı gibi tamamen yeni de değildir.¹ Nitekim Stoacıların görüşlerinde de Herakleitos, Sokrates, Kinikler, Megara Okulu, Platon ve Aristoteles gibi düşünürlerden bazı unsurlar bulunmaktadır.² Aristoteles'ten sonra Yunan felsefesi, İskenderiye ve Roma'da Hellenistik felsefe olarak varlığını sürdürürken, metafiziğin yerini artık pratik felsefe ve ahlâk almaya başlamıştır. Zenon'un Stoa ahlâkı, mutluluğa ulaşma yolunu erdemde aramıştır. Nitekim Stoacılar da organik bir bütün olarak görülen tabiat, Tanrıyla bir olarak görülmüş; Tanrı veya tabiatın ruhu ile tabiat arasında nasıl bir ilişki varsa insanın ruhu ile bedeni arasında da öyle bir ilişki olduğu varsayılmıştır. Roma Stoacıları tarafından geliştirilen arzulara karşı akıl ve irade gücüyle savaş anlayışı, Ortaçağ ahlâkçılarını ve İslâm düşünürlerini büyük ölçüde etkilemiştir.³

Neşşar'a göre İslâm dünyasında Stoacılığın etkisi Aristoteles'ten az değildir. Nitekim İslâm dünyasında "Meşşâiyye" okulu varsa, kuşkusuz "Stoacılık" okulu da vardır. Platon

1) Bayraktar, Mehmet "İslâm Felsefesinin Özgünlüğü Üzerine", *İslâm Felsefesinin Özgünlüğü*, eds. Mehmet Vural, Elis Yay., Ankara, 2009, s.16.

2) Arslan, Ahmet *İlk Çağ Felsefe Tarihi*, İ. Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul, 2010, C.IV, s.179; Gill, Christopher "The School in the Roman Imperial Period", *The Cambridge Companion to The Stoics*, eds. Brad Inwood, Cambridge University Press, USA, 2006, s.44-45.

3) Ülken, Hilmi Ziya, *İslâm Felsefesi Kaynakları ve Tesirleri*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., Ankara, 1967, s.7-8.

ve Aristoteles gibi, Stoacılar da İslâm kültüründeki pek çok düşünürü etkilemiştir.⁴ Bu akımı benimseyen filozoflar, İslâm kaynaklarında Revâkıyye, Rûhâniyyûn, Ashâbü'r-revâk, Ashâbü'l-üstuvâne, Ashâbü'l-mezâl, Ashâbü'l-mizalle isimleriyle ifade edilmektedirler.⁵

Stoa felsefesi erken, orta ve geç Stoa olmak üzere üç döneme ayrılır. Son dönem olan Roma Stoacılığında dinî ilgiler doruk noktasına ulaşmıştır. Ahlâk felsefesi, ruhun bedenden kurtuluşu, evrensel insan anlayışı ve Tanrısal öngörü çerçevesinde bir tür din felsefesi olma niteliğine bürünmüştür. Ayrıca son dönemin eserleri yekûn olarak çok olup günümüze kadar gelebilmiştir.⁶ Dolayısıyla bu dönemin İslâm filozofları üzerindeki etkisi daha açık hissedilmektedir. Bu etki daha çok mantık, ahlâk, mutluluk, insanın küçük âlem olması (mikrokozmos), bilgiye, felsefeye ve akla verilen önem, kadere sabretme, kötülük problemi, üzüntüye ve ölüm korkusuna çare arama gibi konularda kendini göstermektedir. Ancak çalışmanın konusu ölüm olduğu için mesele bu çerçevede sınırlandırılacaktır. Stoacı filozoflar tarafından “ölümlü ve akıllı bir canlı” olarak tanımlanan insan, İslâm filozoflarında da aynı tanıma sahiptir. Dolayısıyla insana yüklenmiş bu sıfatın mahiyetini doğru anlamak ve bu çerçevede bir yaşam felsefesi ortaya koymak gerekmektedir. İşte Stoacı filozofların ölüme bakışı bu açıdan büyük önem arz eder. Çünkü onlara göre ölüm korkusuyla baş etmek ve bu korkuyu yenerek, insana yakışır bir hayat sürüp, sonsuz mutluluğa erişmek asıl amaçtır. Stoacılar ile İslâm düşünürleri arasında ahiret hayatı, ruhun mahiyeti ve işlevi gibi konularda tamamen ortak düşünceler olmasa da felsefe ve akıl ile bu meseleye çözüm arama noktasında hemfikir gözükmektedirler. Şimdi her iki tarafın ölüme bakışlarını gördükten sonra etkileşim meselesini tespit etmeye çalışalım.

A. STOACI FİLOZOFLARIN ÖLÜME BAKIŞI

Felsefenin başlıca ilgisi, insan olmanın ne olduğu sorusu, insan varoluşunun doğası ve anlamıdır. Kuşkusuz ölüm ya da ölüm kavramı çerçevesinde toplanan kayıp, keder, korku gibi deneyim ve duygular insan yaşamı sürmenin ne olduğu ve anlamıyla ilgilidir. İnsan yaşamı da ölümün merkezî olduğu bir yaşamdır.⁷ Ölüme karşı insanların ölümü inkâr

4) en-Neşşar, Ali Sami, *İslâm'da Felsefi Düşüncenin Doğuşu*, Çev. Osman Tunç, İnsan Yay., İstanbul, 1999, s. 225. İslâm düşünürlerinin Stoa felsefesinden etkilendiği konularda ayrıntılı bilgi için bk. *A.g.e.*, s.225-233.

5) Mahmut Kaya, “*Revâkıyyûn*”, *DİA*, İstanbul, 2008, C. XXXV, s.24. Stoacı filozofların eserleri tercüme döneminde Arapça'ya çevrilmemiştir. Bu felsefenin İslâm düşüncesine etkisinin daha çok İskender Afrodisî ve Yahyâ en-Nahvî gibi Aristoteles şârihleriyle iyi bir derlemeci olan Câlinûs'un (Galen) eserleri, ayrıca Plotarkhos'a isnat edilen *el-Ârâ'ü't-tabî'iyye* ve İbn Miskeveyh'e ait derleme bir eser olan *el-Hikmetü'l-hâlîde*'de yer alan Lugazü Kâbis başlıklı diyalog kanalıyla gerçekleştiği söylenebilir. Klasik kaynaklar arasında Stoacı görüşleri özet olarak tanıtan eser Şehristânî'nin *el-Mil-el ve'n-nihal*'idir. Fârâbî de *fi Yenbeği en yukaddem kable teallîmi'l-felsefe* isimli risâlesinde Stoacı filozofların görüşleri hakkında bilgiler vermektedir. Mahmut Kaya, *a.g.m.* s. 25.

6) Ahmet Arslan, *İlk Çağ Felsefe Tarihi*, C.IV, s.167.

7) Malpas, Jeff ve Robert C. Solomon, *Death and Philosophy (Ölüm ve Felsefe)*, Çev. Nur Küçük, eds. Jeff Malpas ve Robert C. Solomon, İthaki Yay., İstanbul, 2006, s.16.

etme, ölüme meydan okuma, ölümü isteme ve ölümü kabullenme olmak üzere dört farklı tutum geliştirdikleri söylenebilir.⁸ Ölüm korkusu, aslında bireyler için gerekli bir korkudur. Bu korku olmasaydı bireylerin zevk ve mutluluk anlayışlarının sonu olmaz, onların bu istek ve arzuları, belki de umumî felaketlere sebep olabilirdi. Bu açıdan bakıldığında ölüm korkusu, bireyin yaşamına ivme kazandırıp anlam kattığı için tamamen pozitif bir fonksiyona sahip olarak görülebilir.⁹

Antik çağda Stoacı filozoflarının ölüme bakışı “kabullenme ve felsefe gücüyle ona meydan okuma” şeklinde gelişmiştir. Nitekim doğaya uygun yaşam, Stoacıların ortak amacıdır. Yaşam, ölümü gerektiren bir kavramdır ve her canlı bir gün ölür. Yani ölüm, aslında doğanın bir kanunudur. Dolayısıyla bu kanunu reddetmek yerine ona uygun davranmak gerekir. Evrende değişmeyen bir kader vardır. İnsan da bu evrende ölümlü ve düşünen bir canlı olarak bu yazgıya uymak zorundadır. Stoacılar ölümü ruhun bedeni terk etmesi olarak görürler. Ancak ruh onlara göre maddeseldir. Bu madde ateş gibi ince ve saydamdır. Dolayısıyla Stoacılar Herakleitos’tan dünyanın ana maddesi olarak ateşle, logos öğretisini ödünç almışlardır.¹⁰ Onlara göre her şeyin yaratıldığı köken bakımından “neden” ve “madde” olarak iki ilke vardır. Neden, yaratıcı akıl olan Tanrı’dır.¹¹ Ancak Stoa felsefesi maddeye dayandığı için Tanrı, erdem ve ruh gibi her şey bedenden ibaret görülür. Buna göre her beden özgün bir nitelikte ve onu belirleyen içsel bir yönelimle tanımlandığı için, ruh da bir bakıma bedendir, maddeseldir. Tanrı bir beden olarak dünyanın tümüne yayılan akışkandır. Tıpkı balın peteklere yayılması gibi o da maddeye yayılmıştır. İnsan akli Tanrısal aklın insan bedenine gömülmüş bir parçasıdır. Bunun sonucunda bedenlerin duygudaşlığı, dünyanın insan tarafından anlaşılması, varlık döngüsünün farklı görünüşlerinden başka bir şey değildir.¹² Diğer taraftan ruhun ölümsüzlüğüne dair farklı fikirlere sahip olan Stoacı filozoflar, varlıkların ve olayların öncesiz-sonrasız döngüsü olduğuna inanırlar. Onlara göre bu yeniden dirilme bir defa değil, çok kez olacaktır. Hatta bütün şeyler öncesizlik ve sonrasızlık boyunca yeniden dirilecektir.¹³

Stoacı filozoflardan ölüme dair bazı düşünceler aktarmak meseleyi daha açık hale getirecektir. Mesela ruhun ölümsüz olduğunu düşünen Cicero’ya (ö. M.Ö 43) göre ölüm, ölseler de şanlı yok olmayacak kişiler için değil, yaşamlarıyla birlikte her şeylerini kaybedenler için korkunçtur. Erdemi ve ahlâki övgüye lâyık olmayan kişinin aslında ya-

8) Hökelekli, Hayati, “Ölüm ve Ölüm Ötesi Psikolojisi”, *UÜİF Dergisi*, S.3, C.III, Bursa, 1991, s. 157-158.

9) Koç, Mustafa, “Ölüm Korkusu Üzerine Kuramsal Açıdan Psikolojik Bir Değerlendirme”, *SÜİF Dergisi*, 2002, S.6, s.12.

10) Cevzici, Ahmet, *Felsefe Tarihi*, Say Yay., İstanbul, 2012, s.149.

11) Seneca, *Epistulate Morales (Ahlâki Mektuplar)*, Çev. Türkan Uzel, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1999, s.145-146.

12) Brun, Jean, *La Stoicisme (Stoa Felsefesi)*, Çev.: Medar Atıcı, İletişim Yay., İstanbul, 2003, s.56.

13) Brun, *La Stoicisme*, s.54.

şamı da övgüye lâyık değildir.¹⁴ Cicero ölüm korkusundan kurtulmanın gerek mutlu olma gerekse ruh sağlığı açısından zorunlu olduğuna inanmaktadır. Bu korkuyu yanlış bilgiye, halk arasında anlatılan yanlış ve gerçek dışı efsanelere, bildik anlamda yaşamdan yoksun olmanın doğurduğu kaygılara, onun kaçınılmazlığı ve bu kaçınılmazlığın insan aklını sürekli kurcalamasına, ölümle mutlu bir geleceğin kaybolacağı gibi düşüncelere ve genel olarak akıl yerine, arzulara bağlar. O halde mutlu olmak için bu korkudan kurtulmak, aklın kılavuzluğundaki felsefeye yönelmek, etik değerlere bağlı bir yaşam sürmek gerekir. Çünkü felsefe, akılsal bir etkinlik olduğu için nefsi tedavi eder ve insanı doğru eylemlere yönlterek ölümsüzlüğe hazırlar.¹⁵ Cicero'ya göre ruhu hazdan, bedenden, özel mülkten ve her türlü işten ayırmak gerekmektedir. Aslında ruhun bedenden koparılması ölmeyi öğretmekten başka bir şey değildir. Bu sebeple insanın kendini ölüme alıştırmaması gerekmektedir. Böylece yeryüzünde geçirilen süre gökyüzündeki hayata benzeyecek, dünyadaki zincirlerinden kurtulunca ruhumuzun olgunlaşması hızlanacaktır. Çünkü bedeninin esiri olmuş insanlar, yıllarca zincire vurulmuş esirler gibi özgürlüğe kavuşunca bile hızla yol alamazlar. Ölüm bu hayatın ta kendisi olduğu için ancak öbür tarafa varınca gerçek yaşam mümkün olacaktır.¹⁶ Cicero'ya göre ölüm varken biz yokuz, biz varken ölüm yok. Bu sebeple ölüm kötü bir şey değildir, ne canlıya ne de ölüye özgüdür. Ayrıca ölüm insanı yanlış düşüncelere sürüklemeyi. Zira ölüm, bilge kişiyi devletinin ve ailesinin çıkarlarını gözetmekten alıkoymaz. Bunun temelinde ün arayışı değil, erdem arayışı vardır.¹⁷ "Emrihak vaki olduğunda dünyadan ayrılacağımız gün gelip çatınca şükran duyarak sevinç içinde boyun eğelim ölüme, bütün sıkıntılardan kurtulabilmek için bir hapisshaneden, zincirlerimizden kurtulacağımızı düşünelim. Dünyaya gelişimiz bir rastlantı değildir. O halde insanoğlunun ne yaptığını gözetleyen bir kudret olduğunu ve onun bizi kötülöklere atacak bir kudret olmadığını bilelim"¹⁸ diyen Cicero, ölüme övgüler yağdırmakta ve bu gerçeği kabullenmek için insana kolaylıklar sunmaktadır.

Geç Stoa döneminin ilk temsilcisi Lucius Annaeus Seneca'ya (ö. MS. 65) göre ölüm, varlığın zıddı değildir. Çünkü varlığın zıddı yokluktur, hâlbuki ölüm yaşamın bir neticesi, mutlak koşuldur. Varlık ve ölüm kaderin yani doğanın bir parçasıdır. Ona göre ölümü suçlayanlardan hiçbirisi onu denememiştir, öyleyse bilmediğimiz şeyi suçlamak düşüncesizliktir. Aslında ölüm pek çok kişiye yararlı bile olmuştur, nicelerini işkence âletinden, yokluktan, yakınmaktan, işkencelerden ve bezginlikten kurtarmıştır. O halde felsefi

14) Cicero, *Paradoxa Stoicorum (Stoacıların Paradoksları)*, Çev. Serap Gür Kalaycıoğlu ve Ceyda Üstünel Keyinci, İmge Kitabevi, İstanbul, 2012, s.47,49,74.

15) Aydın, Hasan, "Ölüm Korkusu Karşısında Felsefenin Tesellisi: Marcus Tullius Cicero ve Ebû Bekr Er-Râzî", *Felsefe Dünyası*, 2011/2, S. 54, s.34; Cicero, *Tusculan (Ölüme Övgü)*, Çev. Cânâ Aksoy, Sel Yay., İstanbul, 2014, s. 68, 77.

16) Cicero, *Tusculan*, s.78.

17) Cicero, *Tusculan*, s. 94.

18) Cicero, *Tusculan*, s.119.

açıdan nitelikli bir yaşam kayda değerdir, niceliğin bu konuda bir önemi yoktur.¹⁹ Nasıl ki yaşlılık gençliğin ardından geliyorsa, ölüm de ihtiyarlığın ardından gelir. Zaten insana hayat, ölüm koşuluyla verilmiştir, dolayısıyla bu hayattan ölüme gidilir. O halde ölümden korkmak çılgınlıktır. Zira insanlar belirli olanı beklerler, ikircikli yani belli olmayan şeyden korkarlar. Hâlbuki ölümün adil, değişmez bir zorunluluğu vardır. Adaletin ilk koşulu eşitlik olduğuna göre, “Ölüm; adalettir, eşitlikler.”²⁰ Seneca’ya göre korkularımızın nedenlerini ayıt etmek istediğimizde, gerçek nedenlerle görünür nedenler arasında ilişki olmadığını görürüz. Çünkü insan ölümden değil, ölüm düşüncesinden korkar. Ölümden hep aynı derece uzak olduğumuza göre, o zaman hep korkmak gerekir. Zira yaşadığımız herhangi bir an ölümden arınmış değildir.²¹

Ölümü aşağılamak gerektiğini düşünen filozof Seneca, bütün Romalılar gibi felsefeyi faydacı bir görüşle ele alarak, felsefe ve ölüm arasında bağ kurmaya çalışır. Çünkü insanı hayata, ölüme ve bütün gerçekliğe hazırlayan şey felsefedir. Ölüm geldiği zaman bile felsefî bilgi, bu dünyayı daha iyi bırakıp gitmek bakımından işe yarar.²² Seneca’ya göre ölüm korkusu, bilgelik numarası yapmaktır, gerçek bilgelik değildir, bilinmeyi biliyor-muş gibi görünmektir. Ölüme alışmak, özgürlüğe hazırlanmak demektir.²³ Mutluluğun ve özgürlüğün anahtarı felsefedir. Akılsızlık kötü, insanı alçaltan bir şeydir. Her şeyin üstesinden gelmek isteyen kişi akla boyun eğmelidir. Akıl kişiyi yönetirse o da pek çok kişiyi yönetir. Seneca burada akıl ve felsefeyi ölüm konusunda çıkış noktası olarak görür. Seneca’ya göre ruh ölümsüzdür. Ölüm denilen şey, yeni bir hayata doğuştur. Ancak ruhun ölümsüzlüğü, Tanrı’nın evreni yeniden yaratacağı zamana kadardır.²⁴

Epiktetos (d. MS. 50- ö.135?) geç Stoa döneminin ikinci büyük filozofudur. O, ahlâkî bir yaşamın nihaî hedefi olarak mutluluğa ulaşma yolunu aramakta ve aradığı yanıtı belirli bir özgürlük ve bilgelik anlayışında bulmaktadır. Aslında ona göre özgürlük iç dünyayı, dış dünyada olup bitenlere karşı korumak ve doğaya uygun yaşamaktan başka bir şey değildir. İnsan ölüm gibi kaderin sunduğu pek çok şeye karşı kayıtsız olmak durumundadır. Ancak onun kontrol edebileceği kendi tavırları ve tutkuları vardır. Yapılması gereken şey ise akla uygun olmayan duygular ve tutkular karşısında, kişinin güçlü olup bağımsızlığını kazanmasıdır. Felaket zannedilen şeylerin hepsinin Tanrı’dan geldiğini kabul eden filozofa göre ilâhî aklın bizim için istedikleri, bizim kendimiz için istediklerimizden daha hayırlıdır. İnsanları üzen eşya ve hadiseler değil, fakat bunlar hakkında sahip olduğu dü-

19) Seneca, *Epistulate Morales*, s.236-237.

20) Seneca, *Epistulate Morales*, s.85.

21) Seneca, *Epistulate Morales*, s.86.

22) Seneca, *Epistulate Morales*, s.160; Seneca, *De Providentia (Tanrısal Öngörü)*, Çev. Çiğdem Dürüşken, Kabalıcı Yay., İstanbul, 1997, s. 93.

23) Seneca, *Epistulate Morales*, s.78-79; Paksüt, Fatma, *Seneca’da Ahlâk Görüşü-Zevk Anlayışı*, Ulusal Basımevi, Ankara, 1981, s.13

24) Paksüt, Fatma, *Seneca’nın Tuttuğu Işıktaki Platon ve Sonrası*, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1980, s. 17.

şüncelerdir. Mesela ölüm bir felaket değildir. Eğer bir felaket olsaydı, Sokrates'e de öyle görünürdü. Fakat ölümün bir felaket ve kötü olduğu hakkındaki kanaat, asıl felakettir. Çünkü insanlar ölümden, hastalıktan, fakirlikten korkarlarsa mutsuz olurlar ve açalılar. Hâlbuki insanın her zaman ölümü göz önünde bulundurması gerekir. Çünkü ölüm korkunç bir şey değil, gerçeğin ta kendisidir. İnsan ölümü düşünmediği zaman her adımda kırılır, incinir ve incitir. Nasıl ki insan ödünç aldığı bir şeyi geri veriyorsa hayat da insana emanet olarak verilmiştir. Dolayısıyla emanet olan canını vakti geldiğinde sahibine teslim etmesi gerekir.²⁵

Epiktetos'a göre insan yaşamının nihaî amacı, dışsal ve arızî hiçbir şeyden etkilenme, bir içsel huzur halidir. Bu iç huzuru sağlamaya yönelik bütün çabalar, ancak insanın isteklerini yok etmesi veya etkisiz kılması ile amacına ulaşabilir. O, dünyadan el etek çekmeyi önermez; tam tersine, istek ve arzulardan vazgeçerek, insanın doğasına yani aklına uygun bir hayat yaşamasını ister. Ancak bu durum insanın akla aykırı gelişmelerin temelinde yer alan aşırı isteklerden ve tutkularından kurtularak duygularını kontrolüne almasının yanı sıra, acı ve elem verici duygulara kapılmamasıyla gerçekleşir. Bunu gerçekleştirecek kişi de bilge ve erdemli insandır. İnsanı mutsuz kılan şeyler, dünya malına aşırı tamah ve bunları elden kaçırmaktan dolayı yaşanan kızgınlık ve korkulardır. Bundan insan ancak bir kabullenme, bir razı olma ve şikâyet etmeme durumuyla, gerçek bir tevekkülle kurtulabilir. İdealler için özgürlüğün satılmaması ve ahlâkî kişiliğe zarar verilmemesi gerekir. Bu yolda insana en önemli rehber, aklın ya da ruhun ilacı olan felsefedir.²⁶

Marcus Aurelius (ö. MS. 180) Roma Stoacılığının son büyük temsilcisidir. Ona göre Stoacıların evrensel sürekli değişim temasının konularından birisi, insan hayatının gelip geçiciliği ve ölümün kaçınılmazlığıdır. İnsan hayatının süresi bir andır. İnsanın bedeniyile ilgili her şey akan bir su; ruhuyla ilgili her şey de bir rüya ve dumandır. İnsan hayatı bir savaş, yabancı ülkede bir kalış, ölümden sonraki ünü ise bir unutmadır. Dünyadaki herkes, dolayısıyla en güçlüler, bilginler hatta hükümdarlar dahi ölmektedir. Bu sebeple insanî şeyler, gelip geçici olup değersizdir. Yapılması gereken şey ise zamanın bu son derece küçük anını doğaya uygun bir şekilde yaşamak, olgunlaştığında kendisini taşıyan toprağı kutsayarak, kendisini meydan getiren ağaca şükran duyarak, toprağa düşen bir zeytin tanesi gibi dünyadan sessizce ayrılmaktır. Doğa, diğer Stoacılar gibi akıllı, amaç sahibi, iyi ve tek kelimeyle Tanrısaldır. Bu sebeple ölüme iyimser bakan filozof, ölüm korkusunu saçma bulmaktadır.²⁷

25) Epiktetos, *Düşünceler ve Sohbetler*, Çev. Cemal Süer, Kaknüs Yay., İstanbul, 2013, s.15; Cevizci, *Felsefe Tarihi*, s.153.

26) Cevizci, *Felsefe Tarihi*, 154.

27) Arslan, Ahmet, *İlk Çağ Felsefe Tarihi*, C. IV, s. 217-218.

B. İSLÂM FİLOZOFLARININ ÖLÜME BAKIŞI

Ölüm korkusunu İslâm dünyasında ilk kez felsefî bir tarzda ele alan ve bu duygudan kurtulmak için psikolojik ve ahlâkî birtakım çözümlere başvuran ilk düşünür, Kindî'dir (ö. 866). İslâm dünyasında Kindî'den itibaren ölüm konusu keder, tasa ve kaygılar, mutluluğa engel olan psikolojik rahatsızlıklar olarak ele alınmış, bunlar fikrî ve ahlâkî tedbirlerle tedavi edilmesi gereken problemler şeklinde değerlendirilmiştir. Bu sebeple O, *el-Hile li-def'i'l-ahzân* adlı eserinin son kısmını ölüme ve ölüm korkusuna ayırmıştır. Kindî'ye göre ölüm, insan tabiatının tamamlayıcı unsuru, insan tanımının temel öğesidir.²⁸ Nitekim insanın “akıllı ve ölümlü canlı” olarak tanımlanmasında da tabiat esas alınmıştır. Yani insanın tabiatı, akıllı ve ölümlüdür. Eğer bir varlık ölümlü değilse, bu varlık insan olamaz. Dolayısıyla olmamız gereken şey neyse, öyle olmamız, bir eksikliklerdir.²⁹ Filozofa göre ölüm hakkındaki kötü kanaat, bilgisizlikten kaynaklanmaktadır. Aslında ölüm kötü değildir, bilakis ölüm korkusu, kötüdür. Ölüm sadece tabiatın bir tamamlayıcısıdır. Çünkü ölüm olmasaydı insan da olmazdı. O halde insan için kötü olan, ölümün olmamasıdır.³⁰ İnsanın sahip olduğu her şey onda emanettir. Tanrı istediği zaman bu emaneti alıp başkasına verebilir. Emanet sahibi, insana verdiği emanetlerin değerlisini değil, değersizini alır. Nitekim nefis canlıysa hâlâ en değerlisi insanda duruyor demektir. Akıllı kişiye yaraşan durum, gerekli olmayan üstelik zararlı ve elem verici olan şey üzerinde düşünmemek, onunla uğraşmamaktır. Hatta kaybedeceği zaman üzüntüye kapılabileceğinden dolayı insan, mümkün olduğunca az maddî ihtiyaca sahip olmalıdır.³¹ Kötülük problemini de akılla çözmek gerektiğini düşünen Kindî, kötülük üzüntü sebebiyse, üzüntü sebebini azaltan her şey nimettir, der. Dolayısıyla elimizdeki aklî ve hissî nimetleri düşünerek zihni, kayıplarla meşgul olmaktan kurtarmak gerekir.³² Akıl gücünün doğru kullanılması ve insanın hakiki bilgiye ulaşması noktasında felsefeyi adres gösteren Kindî, bu konuda önemli tespitlerde bulunmaktadır. Mesela ölümlü felsefe arasında ilişki kurarak, “Felsefe ölümlü tercih etmektir.” demektedir. Ancak ona göre nefsin bedeni terk etmesi ve arzuların öldürülmesi şeklinde iki çeşit ölüm vardır. Birincisi tabiî ölümdür,

28) Çağrırcı, Mustafa, “Ölüm (İslâm Düşüncesi)”, *DİA*, İstanbul, 2007, C. XXIV, s.36.

29) Kindî, *Risâle fi'l-Hile li Def'i'l-Ahzân, Risâle fi'l-Hile li Def'i'l-Ahzân, (Üzüntüden Kurtulma Yolları İçinde)*, eds. ve Çev. Mustafa Çağrırcı, MÜİFV Yay., İstanbul, 1998, s. 30 (64-65).

30) Kindî, *Def'ü'l-Ahzân*, s.28-31 (61-65). Bir yolculukta bazı ihtiyaçlarını karşılamak için bir adaya uğrayan yolculardan bir kısmı ihtiyaçlarıyla yetinip hemen gemiye dönerler ve en rahat yerlere otururlar; bazıları adanın güzelliklerine, çeşit çeşit meyve ve çiçeklerine, kıymetli taşlarına kapılıp oyalanır; bu yüzden gemiye geç gelir ve hem uygun yerler bulamazlar hem de adadan topladıkları şeyler yolculuk boyunca başlarına bela olur. Bir grup ise gemiyi iyiden iyiye unutarak adanın çekiciliğine kendilerini kaptırır ve geminin kalktığını bile fark edemezler; adada acılar içinde kıvrılarak sefil bir şekilde ölürlür. Kindî bu istiareyle dünyanın geçiciliğini ve aldatıcılığını, insanın kendisini dünya hayatının imkânlarına kaptırarak ebedî hayatını unutmaması gerektiğini anlatmak istemiştir. Bkz. A.g.e., s.28-30 (61-63); Mustafa Çağrırcı, “Kindî'nin Def'u'l-Ahzân Adlı Risâlesi, Kaynakları ve Tesirleri”, *MÜİF. Dergisi*, İstanbul, 1995, S.7-10, s.224.

31) Kindî, *Def'ü'l-Ahzân*, s. 20-22 (57-59).

32) Kindî, *Def'ü'l-Ahzân*, s. 32-33 (66).

ikincisi ise fazilete giden yoldur. Yine felsefeyi “gücü yettiği ölçüde insanın Tanrı'nın fiillerine benzemesi” olarak tanımlayan filozof, bilgelikle insanın değerini artırdığına düşünmekte, insanın tam anlamıyla faziletli olmasını öngörmektedir.³³ Kindî'ye göre buna rağmen insanın ölümden korkmasının temelinde akıl yoksunluğu, kontrolsüz şehvet ve öfke duygularından kaynaklanan tutkular yatmaktadır. Kralları bile köleleştiren bu duygulardır; yani hastalıkların en tehlikelisi nefsin hastalıklarıdır. İnsanın başlıca ödevi de bu duyguları yenerek gerçek özgürlüğünü elde etmesidir; iki dünyanın mutluluğu da buna bağlıdır.³⁴

Ebubekir Zekeriyya er-Râzî (ö.925) *et-Tıbbu'r-Rûhânî* adlı eserinin “el-Havf mine'l-mevt” adlı bölümünde nefsin ölümden sonra varlığına inananlar için, ölüm korkusu hakkında burhan getirmenin uzun bir tartışma gerektireceğini ve bu konunun zor bir mesele olduğunu dile getirmektedir. Dolayısıyla o, risâlede bedenle birlikte ruhun da yok olacağına inananlar açısından, ölüm korkusunu ele almak istemiştir. Râzî'ye göre insan ölümden korktuğu sürece akıldan ayrılarak, hevâya tâbi olur. Ruhun ölümden sonra yok olacağını düşünenler, öldükten sonra hiçbir şey hissetmezler. Çünkü his ancak yaşayan bir canlı için söz konusudur. Aslında ölümden sonraki hayat dünya hayatından daha üstündür. Çünkü elem duymamak, duymaktan daha iyidir. Fakat ölümden sonra hazzın duyulmamasını kötü görenler için filozofun cevabı şudur: Ölen kişi haz duymadığı için elem de çekmez. Yani ölü hazza istek ve ihtiyaç duymadığı gibi onu elde edememekten dolayı elem de duymaz. O hâlde haz konusunda canlı olanın, ölüye karşı herhangi bir üstünlüğü yoktur. Üstünlük aynı şeye sahip olmak isteyenler arasında olduğuna göre ve bu canlı ile ölü arasında böyle bir durum söz konusu olmaması itibarıyla ölüm hâli daha üstün görülmelidir.³⁵

Ayrıca filozof Râzî'ye göre meydana gelmesi zorunlu olan bir şeyden dolayı üzülme gereksiz ise ve ölüm de olması zorunlu olan bir şeye, o zaman ölümden korkmak da gereksizdir. Ölümü unutmaya açık bir kârdır. Çünkü ölüm üzerinde düşünmek insana elem verir. Ölümü tasavvur eden her defasında yeniden ölür. Bu üzüntüyü nefsten çıkarıp atmanın bir yolunu bulmak gerekir. Bu da akıllı bir kimsenin zorunlu olan şey karşısında yapacağı bir şey yoksa onu düşünmeden çıkarması ile gerçekleşecektir. Zaten filozofa göre ölümden sonraki hayata inanmayanın ölümden korkmasına gerek yoktur. Hatta ölümden sonraki hayatı kabul eden, gerçek ve doğru olan bir dinin ortaya koymuş olduğu prensipleri tam olarak yerine getiren erdemli kişinin de korkmasına gerek yoktur. Çünkü din o kişiye rahatı, kurtuluşu ve nimetlere ulaşmayı vaat etmektedir. Ayrıca çabalayıp bu seviyeye gelemeyen kişiyi de Tanrı'nın bağışlaması daha uygun olacaktır.³⁶

33) Kindî, *Tarifler Üzerine* (Felsefî Risâleler içinde), s.66.

34) Çağrı, “*Kindî'nin Def'u'l-Ahzân Adlı Risâlesi*”, s.224.

35) Ebubekir er-Râzî, *et-Tıbbu'r- Rûhânî*, Çev. Hüseyin Karaman, İz Yay., İstanbul, 2004, s.137-138.

36) er-Râzî, *et-Tıbbu'r- Rûhânî*, s.139-140.

Her şeyde akla başvurmanın önemine değinen Râzî, hevânın akla bulaştırılmaması gerektiğini söyler. Çünkü hevâ aklın afeti, bulandırıcısıdır; onu yol, hedef ve doğrultusundan saptırır. Hevâ, akıllı insanın gerçek rehberi bulmasını engeller. Dolayısıyla hevâyı aklın ışığında disiplin etmeli ve kontrol altında tutmalıdır.³⁷ Râzî'ye göre ruhumuz bedenimizle beraberken yaşantımız nasılsa, ölümden sonraki durumumuz da buna bağlı olarak ya iyi, ya da kötü olacaktır. Hayattaki en önemli şey bedenî hazlardan yararlanmak değil, aksine ilim sahibi olmak ve adaleti uygulamaktır. Çünkü bu dünyadan kurtulup ölüm ve elemi bulunmadığı bir âleme geçmek bu sayede kolay olacaktır.³⁸ Filozofa göre dünyanın haz ve elemi ömrün sona ermesiyle son bulur. Dolayısıyla ölümün olmadığı o âlemdeki hazlar sürekli ve sonsuz olduğuna göre bu dünyanın sonlu hazlarını seçen kimse aldanmıştır. Bilge kişi, nefsinin eğitmek amacıyla normal hazların çoğunu terk edebilir. Bunu yapmayı görev bilen kişi için bu durum kolaydır. Bu karakter alışkanlık hâlini almaya başlayınca, zorlar kolaylaşır. Zira Tanrı'ya en yakın kul en bilgin, en adil, en merhametli ve en şefkatli olandır. Râzî'ye göre bütün filozofların, "Felsefe, insanın gücü yettiği ölçüde Tanrı'ya benzemesidir." sözüyle anlatmak istediği şey, budur. Hatta filozofça yaşamak, işte budur.³⁹ O halde Ebû Bekr er-Râzî'ye göre, mutlu olmak için ölüm korkusundan kurtulmak, hevâdan uzaklaşmak ve aklın kılavuzluğundaki felsefeye yönelmek, etik değerlere bağlı bir yaşam sürmek gerekir.

Fârâbî'ye (ö. 950) göre, erdemli insan, ölüm karşısında dirayetle durur. Ölümün gerçekleşmesiyle, kendisine hiçbir kötülüğün asla ulaşamayacağını ve ölüm anına kadar kendisine gelmiş olan iyiliğin kendisiyle beraber olduğunu ve ölümlü kendisinden ayrılmayacağını düşünür. Bu yüzden erdemli kişi, mutluluğu arttırmaya aracı olan iyi fiilleri gittikçe daha da çoğaltmak için hayatta kalmayı sever. Ölümden korkanlar bilgisiz şehirlerin halkıdır. Cahil insanlar, dünyasal zevklerden mahrum kalma endişesiyle ölümden korkarken, fâsık insanlar cahil insanlardan daha çok acı duyarlar. Cahil insanlar, mutluluğu sadece ölümlü kaybedeceklerini düşünürler. Ölümden sonraki mutluluk hakkında bir şey bilmezler. Bilgiye sahip olmakla birlikte doğru çizgiden uzak bir hayatı seçen fâsık ise iyilik üretmemenin acısını daha çok çekecektir.⁴⁰ Aynı şekilde Fârâbî *el-Medînetü'l-Fâzıla* adlı eserinde eski mütefekkirlerin çoğu tarafından kabul edildiğini söylediği, "irade ile öl ki tabiat ile yaşayabilesin" sözünü nakleder. Tabî ve iradî olmak üzere iki ölümün olduğunu söyleyen Fârâbî iradî ölümü, şehvet ve öfke gibi nefsi arzuların kurtulmak; tabî ölümü ise nefsin bedenden ayrılması olarak tanımlar.⁴¹

İbn Sînâ (ö.1037) da insanı "akıllı ve ölümlü canlı" olarak tanımlar. Bu tarife göre ölüm, insanın tamamı ve kemâlidir. İnsanın cinsi, canlı olması; faslı da akıllı ve ölümlü olmasıdır. Kendi zatının tamamından korkandan daha cahil kimsenin olmayacağını

37) er-Râzî, *et-Tıbbu'r- Rûhânî*, s.58.

38) Ebubekir er-Râzî, *Kitâbu's-Sireti'l-Felsefiyye (Filozofça Yaşama)*, (İslâm Filozoflarından Felsefe Metinleri içinde), Çev. Mahmut Kaya, Klasik Yay., İstanbul, 2005, s.75.

39) er-Râzî, *Kitâbu's-Sireti'l-Felsefiyye*, s.76, 80.

40) Fârâbî, *el-Medînetü'l-Fâzıla*, Çev. Nafiz Danışman, MEB. Yay., İstanbul, 1990, s.91-95.

41) Fârâbî, *el-Medînetü'l-Fâzıla*, s.120.

söyleyen filozof, nâkıs olan kimse tamam olmaktan korkarsa kendiliğinden delalete ve cahilliğin son derecesine düşmüş olur. Bu sebeple akıllı kişi kendini tamamlayıcı seçmeli ve nefsinin esaretten kurtulmasına sevinmelidir. Nitekim ruh bedenin esaretinden kurtulunca ancak kirli ve bulanık bir kurtuluşla değil, saf temiz bir kurtuluşla kurtulduğunda yüksek âlemlere çıkar, ruhlar âlemine yükselir ve Rabbine yakın olur.⁴² İbn Sînâ da filozof Eflatun'un "irade ile öl ki tabiat ile yaşayabilesin" vasiyetini naklederek tabî ve iradî hayat ayırımına karşı, tabî ve iradî ölüm şeklini sunmaktadır. Burada iradî ölümle, her türden şehveti öldürmeyi ve şehvete düşkünlüğü terk etmeyi kastetmektedir.⁴³

İbn Sînâ *fi'l-Havf minel-mevt* adlı risâlesinde insanın korkularının en büyüğünün ölüm korkusu olduğunu belirtmiş ve ölümün genel bir olay olmasına rağmen bundan kaynaklanan korkunun en şiddetli ve etkili bir netelik taşıdığını ifade etmiştir. Mezkûr eserinde ölüm korkusunu şu yedi grup insanın hissettiğini anlatmıştır: Ölümün gerçekte ne ifade ettiğini bilmeyenler, ruhun nereye intikal edeceğini bilmeyenler, kendisinin ölüp yok olacağına, buna karşılık âlemin kendisinden sonra var olacağına ait düşüncelere sahip kimseler, ölümden sonra kendisine bir ceza ve işkence edileceğine inananlar, öldükten sonra nereye gidileceğini bilmeyenler, mal varlığının öldükten sonra yanında gelemeyeceğini düşünüp üzülenler. Ancak konunun devamında İbn Sînâ bu korkuların gerçek olmayıp, birtakım zanlardan ibaret olduğunu ispatlamaya çalışmaktadır.⁴⁴

İhvân-ı Safâ'ya göre ölüm ve hayat bedensel ve nefsanî olmak üzere iki türdür. Bedensel hayat nefsin bedeni kullanması, bedensel ölüm ise nefsin bedeni kullanmayı bırakmasıdır. Beden cevheri itibarıyla ölüdür. Onun canlılığı nefsin kendisine yakınlık kurması nedeniyle ârızîdir. Bunun delili ise nefsin bedeni terk ettikten sonraki hâlidir. Beden o zaman bozulur, değişir yok olur.⁴⁵ Ancak İhvân-ı Safâ'ya göre ölüm, bir hikettir. Ruhânî hayatın bitmemesinin ve bedeninin yok oluşunun nedeni ölümdür. Çünkü beden ölümü, nefsin doğumdur. Yani beden ölümü, nefsin ondan ayrılmasından başka bir şey değildir. Tıpkı ceninin doğmasının, rahimden ayrılması gibi doğum bir hikmet olduğuna göre, ölüm de bir hikettir. Nasıl ki cenin rahimdeki olgunlaşması tamamlandıktan sonra rahimden faydalanmaz, aksine doğumdan sonra dünya hayatından faydalanırsa aynı şekilde nef de bedenle birlikte olgunlaşmasını tamamlayıp faziletlerle donanıncı, bedenden ayrıldıktan sonra ahiret hayatından faydalanır. Ebedîlik ancak ölümle mümkündür. Ölüm, ebedî hayatın; dünya ise ölümün sebebidir. Ayrıca ölüm Tanrı'ya ulaşmak için vesiledir. Ölüm olmasaydı bu engellenmiş olurdu. Çünkü Tanrı'ya dönüş ancak ölümden sonradır. Dolayısıyla ölüm Tanrı'nın kullarına bir hediyesidir.⁴⁶ İhvân-ı Safâ'ya göre

42) İbn Sînâ, *Risâletü fi'l-Havf mine'l-Mevt (Ölüm Korkusundan Kurtuluş Risalesi)*, Çev., M. Hazmi Tura, Orhan Mete ve Ortağı Kollektif Şirketi Matbaası, İstanbul, 1959, s.17.

43) İbn Sînâ, *Risâletü fi'l-Havf mine'l-Mevt*, s.15-16.

44) İbn Sînâ, *Risâletü fi'l-Havf mine'l-Mevt*, s. 12-13.

45) İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, eds. Abdullah Kahraman, Çev. Abdullah Kahraman, Ali Durusoy, vd., Ayrıntı Yay., İstanbul, 2014, C.III, s.44-45.

46) İhvân-ı Safâ, *Risâleler*, s. 46-47.

ömür bitip beden tahrip olduğunda, nefis de olgunlaştığında eğer bedenden ayrılmazsa, semanın melekûtuna ulaşması mümkün olmaz. Çünkü bozulup değişen ağır beden o şerefli yüce mekâna lâıyk değildir. Aksine işlediği hayırların karşılığını görmek için oraya yükselebilen, nefistir. Öyleyse ölüm, hikmet ve rahmettir. Nefis bedenle ilişkili olduğu sürece bu bedenden ayrılması dışında ona rahat yoktur. Ölüm bedenlerin yok oluşundan sonra iyilerin nefsleri için bir rahmet ve hikmettir. Ölüm ancak nimet ve mutluluktur. Dünya hayatı ise aldatici metadan başka bir şey değildir.⁴⁷ İhvân-ı Safâ'ya göre canlıların hayatı sevip ölümü sevmemelerinin iki sebebi vardır. Birincisi, ağrılar ve acıların canlıların nefisine ilişmesidir. İkincisi ise canlıların tabiatında sürekli var olmaya ilişkin bir isteğin ve gelip geçici olmaya ilişkin bir isteksizliğin olmasıdır. İnsan “küçük âlem” olduğu için ilahî hikmet insanları nefsleriyle irtibatlı hale getirmiştir. Nitekim beden için bozucu olan şeylerden kaynaklanan şeyler, nefse ilişmeseydi tehlikeler karşısında nefis bedeni uyarmazdı. Nefsin ruhanî hazları bedenden ayrıldıktan sonra çok daha güçlü olacağı için nefis, zindanı olan bedenden kurtulunca ruhanî lezzetleri en güzel şekilde tadacaktır.⁴⁸

Eserlerinde ölüm konusuna geniş yer verenlerden biri de İbn Miskeveyh'tir (ö.1030). Düşündür *Tehzîbü'l-ahlâk* adlı eserinde Kindî'nin eserinden isim zikrederek geniş ölçüde yararlanmıştı. Ayrıca bu eserde Kindî'nin görüşlerinin bir özeti olan ‘İlâcü'l-hüzn başlıklı risâlenin aynen yer aldığı görülmektedir.⁴⁹ Ölümle ilgili bölümünde ölüm korkusunun nefis hakkındaki bilgi eksikliğinden kaynaklandığını belirten İbn Miskeveyh, insanın asıl cevherini nefsin teşkil ettiğini, nefsin ise bedenin ölümünden sonra varlığını sürdüreceğini, ölümü bir yok oluş gibi görmenin ve ondan korkmanın anlamsız olduğunu söylemektedir. Ancak *Tehzîbü'l-ahlâk*'da “fi'l-Havfi mine'l-Mevti ve Hakikatihî ve Hali'n-Nefsi Ba'dehü” adlı başlıklı içerik, İbn Sînâ'nın *fi'l-Havf mine'l-Mevt* adlı risâlesiyle aynıdır.⁵⁰

Gazzâlî'ye (ö. 1111) göre ölüm gerçeğinin üzerindeki perdeyi kaldırıp onun hakikatini tam anlamıyla kavramak mümkün değildir. Çünkü hayatı bilmeyen ölümü de bilemez. Hayatın bilinmesi de ruhun hakikatinin ve onun neden ibaret olduğunun bilinmesine bağlıdır.⁵¹ Gazzâlî bu meselede ruhun ölümden sonraki durumu hakkında farklı düşüncelerin olduğunu anlatır. Ölümle ilgili yanlış fikirlerden bahseden düşündür, mead hakkında geniş

47) İhvân-ı Safâ, *Risâleler*, s. 48, 53.

48) İhvân-ı Safâ, *Risâleler*, s.60, 71, 78.

49) Çağrı, “Ölüm”, s.36.

50) İbn Miskeveyh, *Risâletü fi'l-Havfi mine'l-Mevti ve Hakikatihî ve Hali'n-Nefsi Ba'dehü (Ölüm Korkusu, Mahiyeti ve Nefsin Ölümden Sonraki Durumu)*, Çev. İbrahim Aslan, A.Ü.İ.F. Dergisi, 52: 2(2011), ss. 327-332.

51) Gazzâlî, *Kitabu Zikri'l-Mevt ve ma Ba'dehü*, Çev. Hüseyin Okur, Semerkand Yay., İstanbul, 2008, s.169. Gazzâlî *Kıyamet ve Âhiret* adlı eserinde cenine ruhun verileceği ana kadar olan dönemi ölüm olarak adlandırır. Ona göre bir babanın nutfesi ananın rahminde karar edip çocuğun cismani sureti tamam olduğunda henüz ölüdür. Allah rahimdeki ölü olan bu çocuğa ruh vermeyi irade edince arşın hazinelerinde bir müddet gizleyip muhafaza buyurduğu ruhu o bedene iade eder. Bu yaratıcının “Ben sizin Rabbiniz değil miyim?” diye sorduğu sözleşmeden sonraki ölüm yani ruhun arşın hazinelerinde gizlenmesi birinci ölüm, şimdiki ana karnındaki hayat ise, ikinci hayattır. Gazzâlî, *Kıyamet ve Âhiret*, Çev. Ömer Beğ, Hakikat Kitabevi, İstanbul, 2014, s.7.

bilgiler verir. Düşünür *İhyâ* adlı eserinde Kindî'nin ölüm korkusunun sebebine ilişkin olarak başvurduğu, sperma faraziyesine yer verir. Ancak Kindî, spermanın değişim aşamalarını ayrıntılı şekilde bildirip onun akıllı bir varlık olması durumunda her aşamada geçmiş, hali ve geleceği hakkında neler düşüneceğini ve neler söyleyeceğini anlattığı halde Gazzâlî bu gelişimin sadece anne karnından “dünyanın genişliğine” geçiş kısmına yer verir.⁵²

Ölüm anını düşün gecesini “şeb-i arûz” olarak tanımlayan Mevlânâ (ö.1273), *Divân* adlı eserinde “Ölmeden önce ölüme emrine uyalım da Muhammed gibi şu çıfıt nefisle sa-vaşa girelim.”⁵³ diyerek ölmeye önce nefsi hazırlamanın önemine değinmektedir. Ayrıca düşünür “Ölümsüz bir canın var, ne diye korkarsın ölümden? Tanrı nuruna sahipsin, nasıl sığacaksın mezara?”⁵⁴ şeklindeki soru formlarıyla, ruhun ölümsüz olması ve maddî kayıtlara bağlı kalmaması nedeniyle ölümden korkulmaması gerektiği hususuna vurgu yapar. Bu bakımdan o, ölüm korkusunun anlamsız olduğunu belirterek ölümden korkmaya ve çekinmeye gerek olmadığını, çünkü ruhun ölüm sonrası kaybolmayacağını söyler.⁵⁵ “Fani dünyadan geçertiz bâki mülkine göçerüz.” diyen Yunus Emre de bu dünyanın geçiciliğini, önemli olanın ölümsüzlük yolu için hazırlanmak olduğunu şöyle dile getirir: “Bin yıl ömrüm olursa harc edem bu kapuda, ben gerçek âşıkım gerek bu yolda ölem.”⁵⁶ İslâm düşünürleri görüldüğü üzere ölüme hazırlanmanın önemi, ölüm korkusunun anlamsızlığı ve ölümün yaşamı anlamlı kılmada nasıl bir rol üstlendiği hususunda yukarıdaki örnekler gibi daha pek çok dizeler kaleme almışlardır. Ancak çalışmanın sınırlarını düşünerek meselenin asıl maksadını değerlendirmeye geçelim.

C. STOA VE İSLÂM FİLOZOFLARININ ÖLÜM KONUSUNDA ORTAK NOKTALARI

Felsefeyi, insanoğlunun Tanrıların cömertliği sayesinde, kavuştuğu ve eşine bir daha hiçbir zaman rastlanamayacak en değerli nimet olarak gören⁵⁷ Platon, *Phaidon* diyalogunda sık sık felsefenin önemine atıfta bulunur. Böylece felsefenin ölüme bir tür hazırlık olduğu ve bu yüzden felsefeyle ilgilenenlerin ölümden korkmaması gerektiğini de ifade ederek Stoacılar da dâhil pek çok filozof için yol gösterici olmuştur. Böylece Sokrates'ten Heidegger'e, felsefeyi bilgelik sevgisi ve bir yaşam biçimi olarak kabul eden ve varoluşsal sorunlara öncelik veren filozofların, farklı argümanlar ileri sürseler de, ölüm kaygısı ve ölüm korkusu karşısında felsefenin tesellisine başvurdukları ve felsefî çözümler sun-

52) Çağırıcı, “Ölüm”, s.36.

53) Mevlânâ, *Divân-ı Kebîr*, Haz. Abdülkadir Gölpinarlı, C. III, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1992, s.167.

54) Mevlânâ, *Divân-ı Kebîr*, C. II, s. 229

55) Sözen, Kemal, “Mevlânâ'nın *Divân-ı Kebîr* Adlı Eserinde Ölüm Fenomeni”, *SDÜ. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2006/1, S. 16, s.72.

56) Yunus Emre, *Yunus Emre Divânı*, Haz. Faruk K. Timurtaş, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1989, s.65, 114.

57) Platon, *Timaios*, Çev. Erol Güneş-Lütfi Ay, Sosyal Yay., İstanbul, 2002, s. 47, a-b.

dukları görülür. Aynı anlayışın izdüşümlerini, Kindî'den Molla Sadra'ya Ortaçağ İslâm felsefe geleneğinde de görmek mümkündür.⁵⁸ O hâlde felsefeyi Tanrısal bir kökene dayandırma anlayışının, Ortaçağda hem Batı'da hem de İslâm dünyasında yaygın bir kabul gördüğü gözlenmektedir.⁵⁹

Stoacı filozoflarda ölüm, tabiatın değişmez kanunu olarak doğal ve zorunludur. Stoacı bir temele dayanan ölümün kaçınılmazlığı ve zorunluluğu ifadesi, İslâm düşünürlerinde de sıklıkla işlenmiştir. Buna ilaveten ölüm olmasaydı yaşamın anlamsız olacağı tezi de, İslâm filozofları tarafından kabul edilmiştir. Stoacılar evreni bütün bir organizma olarak düşünmüşlerdir. Buna göre insan, bu organizmanın bir parçasıdır ve bütününe amacına uygun hareket etmesi gerekmektedir. Nasıl ki evren aklın idaresinde ise, insan da akla uygun yaşmalıdır. İşte bu açıdan bilgelik, insanın kendisini doğanın parçası olarak görmesi ve dünyanın gidişini sessizce kabullenmesi demektir. Dolayısıyla gerek Stoacılar gerekse İslâm filozofları için ölüme hazırlanmak, nefsi köreltmek, maddî şeylerden uzaklaşmak, ahlâk bakımından yetkinleşmek, nicelik değil nitelik bakımından iyileşmek, adalet ve bilgelik için çalışmak, yaşamı insanlık için güzelleştirmek ve hemen ölecekmiş gibi korkmadan Tanrı'ya kavuşmayı arzulayarak yaşam sürmek, ölüm korkusuna aranan çarelerden olmuştur. Binaenaleyh etik değerlere uygun yaşayan ve bilgi peşinde koşan kişinin ölümden korkmasına gerek yoktur.

Ölüm korkusu beraberinde ölümsüzlük anlayışını getirmiştir. Stoacılar bilge ile bilge olmayan arasında kategorik bir ayırım yapmakla birlikte, onlara göre ne akıl, ne bilgelik, ne de mutluluk kimsenin tekelinde değildir. Platon ve Aristoteles'in seçkinliklerinin tersine onların bu evrenselciliği, Hıristiyanlığın dinî evrenselciliği için de elverişli bir zemin hazırlamıştır.⁶⁰ İslâm dünyasında da ölümsüzlük arzusu, ölüm korkusuna paralel olarak, insanla birlikte var olan bir duygu olarak görülmüştür. Bu arzu, ölüm korkusunu yatıştıran ve insana yaşam sevinci ve kararlılığı veren bir arzudur. İslâm düşünürleri ölümsüzlük arzusunu felsefî sistemlerinde insanlara aşılamış ve eserlerinde bunu vurgulaya gelmişlerdir.⁶¹ Ayrıca ruhun bedende hapis olması ve ölümlerle birlikte özgürlüğüne kavuşması ölümsüzlük anlayışı bakımından önemli bir mevzu olmuştur.

Hem Stoacı filozoflar hem de İslâm filozofları korkunun giderileceği yeri zihin olarak belirlemişlerdir. Somut örnek ve açıklamalarla korkunun oluşmasına sebep olan etkenleri ortaya koyarak aklın korkuların önüne geçmesini temine çalışmışlardır. Mutasavvıflar ise sezgiyi esas almış, ölüm korkusunu, ölümsüzlük inancıyla açıklayarak ortadan kaldırmaya, kalpleri duyusal yoğunlukla korkulardan azade kılmaya yönelmişlerdir. Korkunun tedavisinde sezgi esasına dayalı oldukları için akla hitap eden filozofların yanında onlar kalbin doyumunu da amaçlamışlardır. Filozofların, ölüm korkusunun sebepleri üzerinde

58) Aydın, "Ölüm Korkusu Karşısında Felsefenin Tesellisi", s.28.

59) Dağ, Mehmet, "İslâm Felsefesinin Bazı Temel Sorunları Üzerinde Düşünceler", *OMÜİF. Dergisi*, S. 5, Samsun, 1991, s. 4.

60) Arslan, *İlk Çağ Felsefe Tarihi*, s. 329.

61) Saruhan, Müfit Selim, "İslâm Filozof ve Düşünürlerinde Ölüm Korkusu ve Tedavisi", *AÜİF. Dergisi*, C. XLVII, 47 S.1, Ankara 2006, s. 100.

durumları çeşitli açıklama ve bakış açıları getirerek insanların ölüm karşısında dirayetle durabilmeleri amacıyla mutluluğun inşasına yönelik olmuştur.⁶²

Stoacılar asıl gerçekliğin ölüm olduğunu anlayan insanın, fert ve toplum açısından erdem ve değerleri daha iyi anlayacağını anlatmaya çalışmıştır. Ölüm korkusunu yenme- de ahlâkî değerlere ve bilgiye olan vurgu, bu korkunun yenilmesinde fiillerin değerine gönderme yapması açısından oldukça anlamlıdır ve insana bu konuda önemli ödevler yüklemektedir. İslâm düşünürleri de hem bu dünya hem de ahiret için insana dini görev- ler ve ahlâkî vazifeler yüklemiştir. Fârâbî gibi diğer İslâm düşünürleri de en yüksek mutluluğun ölümden sonra gerçekleşeceğine inanmaktadır. Ayrıca İslâm düşünürleri, Pi- sagor, Eflatun ve Stoa ahlâkından beri süregelen nefsin bedende mahpus olduğu ve ancak ölümlle oradan kurtulduktan sonra tam mutluluğa ulaşmasının engellerinden kurtulacağı şeklindeki görüşü benimsemiştir. Ancak bu görüş insanı hiçbir zaman ölümün iyi ol- duğu ve gönüllü olarak ölümü istemek gerekir gibi bir sonuca götürmez. Çünkü erdemli kişinin ölüm anlayışı ne bir kötümserin hayattan uzaklaşmak için ölümü bir çare sayması ne de ölümün korkulması gereken büyük bir kötülük olduğu düşüncesiyle benzeşmez.⁶³ Nitekim ölümün önceki hayata göre daha iyi olan bir hayata geçiş olduğuna inanmadıkça ölüm korkusunu yenmek mümkün değildir. İkinci hayata inanan, iyi ve erdemli olan, hak dinin kendisine yüklediği görevleri yerine getiren kişi ölümden korkmaz. Mesela Razi'nin üzüntüyü yenme ve ölüm korkusu konusundaki görüşleri Kindî'den farklı de ğil- dir. Ona göre akıl ve düşüncüyü olumsuz yönde etkilediğine, nefis ve bedene acı verdiği- ne göre üzüntüden kurtulmaya, hiç değilse etkisini azaltmaya çalışmak gerekir.⁶⁴

Kindî'nin ölüm korkusuyla ilgili olarak verdiği sperma örneklendirmesi Seneca'nın *Ahlâkî Mektuplar* adlı eserinde de geçmektedir. Bu sebeple Walzer, İslâm felsefesinin or- taya çıkışını incelediği makalesinde Kindî üzerindeki Seneca tesirinden bahsetmektedir.⁶⁵ Kindî, ölümün kötü olduğu şeklindeki kanaatinin sebebinin hayat ve ölüm hakkındaki bilgi- sizlikten kaynaklandığını söyleyerek, buna sperm örneğini verir. Ona göre "karaciğerde bulunan besin akıl sahibi olsaydı, başka bir yere nakledilseydi üzülmüzdü. Besin husyelere gelse ve orada sperme dönüşse, buradan rahime atılsa yine üzüntü duyardı. Rahime yer- leştikten sonra yine husyelere dönmesi istense çok daha fazla üzülmüzdü. Çünkü insani forma yaklaştığı için geri dönmek istemeyecektir. Aynı şekilde rahimden çıkarılarak dün- yaya getirilse bu da onu şiddetle üzerti. Ama dünyanın güzelliğini gördükten sonra geri rahme dönmesi istense bu sefer hepsinden çok üzülmüzdü. İşte dünya kendisinden kopan- larda böyle bir hüznün ve korkuya sebep olur. Ama hiçbir acının olmadığı bir âlemde olsa önceki dünyaya dön denilse öncekinden daha çok üzülmüzdü. Kıt akıllı ve duyguya meyilli olan nefisler ölüm konusunda yanılırlar."⁶⁶ Daha önce de bahsettiğimiz üzere bu örneği Gazzâlî de kullanmaktadır.

62) Saruhan, *a.g.m.*, s.105.

63) Mustafa Çağrırcı, *İslâm Düşüncesinde Ahlâk*, MÜİFV Yay., İstanbul, 1989, s. 94.

64) Çağrırcı, "Ölüm", s.36

65) Çağrırcı, (Kindî, *Risâle fi'l-Hile li Def'i'l-Ahzân* içinde), s.15; Kindî, *Def'ü'l-Ahzân*, s.31-32 (65-66).

66) Kindî, *Def'ü'l-Ahzân*, s.31-32 (65-66).

Defu'l-ahzân'daki Stoacı duygusuzluk öğretisi de kolaylıkla sezilmekte olup Kindî'nin, muhtemelen dolaylı olarak Romalı Stoacı filozof Epiktetos'un öğrencisi Flavius Avrianus'n tuttuğu notlardan oluşan Manuel veya asıl adıyla Ditribai Enkheiridion (Düşünceler ve Konuşmalar) adlı eserinden de yararlandığı anlaşılmaktadır. Nitekim *Def'u'l-ahzân*'da yer alan gemi yolcuları allegorisinin bir benzeri, fakat daha kısa olarak, bu eserde de geçmektedir.⁶⁷ Kindî'nin bu görüşleri Ebû Bekir er-Râzî'nin *et-Tıbbu'r-rûhânî*'si, Ebû Zeyd el-Belhî'nin *Mesâlihu'l-ebdân ve'l-enfüs*'ü, İbn Sînâ'nın *Risâle fi'l-hüzn*'ü, İbn Miskeveyh'in *Tehzîbü'l-ahlâk*'ı ile *Risâle fi'l-havf mine'l-mevt ve haqqîkatih ve İlâcü'l-hüzn* adlı risâleleri, Râgıb el-İsfahânî'nin *ez-Zerî'a ilâ mekârimi's-ş-şerî'a*'sı, Gazzâlî'nin *Mîzânü'l-'amel, et-Tibrü'l-mesbûk fî nasîhati'l-mülûk* ve İhyâu 'ulûmi'd-dîn isimli eserleri, Nasîrüddîn et-Tûsî'nin *Ahlâk-ı Nâsırî*'si, Kınalızâde Ali Efendi'nin *Ahlâk-ı Alâî*'si gibi sonraki birçok eserde bazı farklılıklarla tekrar edilmiştir.⁶⁸ Dolayısıyla Kindî'nin ölüm korkusu ve hüzünden kurtuluş için kaleme aldığı ifadeler Stoa izi taşıyan, bu tesirin diğer İslâm filozoflarına da yansıdığı görülmektedir.

SONUÇ

Felsefî düşünce, filozofların kendilerinden öncekilerden beslenerek, bu birikimlere ilâve veya eleştiriler getirip geliştirerek, özgür ve özgün düşüncelerin yayılmasına sebep olan bir etkinlik olduğuna göre, felsefî cereyanlar arasındaki etkileşim de bu bakımdan doğaldır ve olması gerektir. İşte İslâm filozofları da Stoacılar örneğinde olduğu gibi, kendilerinden önceki disiplinlerden etkilendikleri fikirleri kendi düşünceleriyle sentezleme yoluna gitmişlerdir. Nitekim kültürlerin birbirlerinden etkilenmeleri bakımından aynı şeyi Batı dünyası ya da diğer akımlar için de söylemek mümkündür. Nitekim etkileşim felsefe, kültür ve evrenselliğin doğasında vardır.

İnsanı akıllı ve ölümlü canlı olarak tanımlayan Stoacılar yazgının, dolayısıyla tabiatın değişmez bir parçası olarak gördükleri ölümü, felsefenin merkezine koymuşlardır. İslâm filozofları da onlarla aynı düşünceleri paylaşarak ölüm değil, ölüm düşüncesinden korkulduğu fikrinde hemfikir olmuşlardır. Onlar ölüm korkusunun saçma bir nitelik taşıdığı, ölümün ancak yaşamı anlamlandırmak bakımından önemli bir işleve sahip olduğu, var olan korkunun ancak felsefe sayesinde ortadan kalkabileceği hususunda da aynı görüşe sahiptirler. Ölümün Tanrı'ya kavuşmak olduğu, insanı ölümsüzlüğe götürdüğü, bilge insanın ölümden korkmadığı, felsefenin âdeta ölüme hazırlık olduğu, zikredilen olgunun ruh için bir özgürlük ve beden hapisanesinden kurtuluş vasfı taşıdığı düşüncelerinde de İslâm filozofları Stoacılarla benzer görüşleri paylaşmaktadırlar.

Stoacılar ölüm konusunda metafizik ve etiğe dair bilgi vermek, kendisine felsefe ile hazırlanmak, insana bu bağlamda ahlâkî sorumluluklar yüklemek, korku yerine vuslatı sağlamak, adaleti gerçekleştirmek ve yüce ruhlarla karşılaşarak gerçek mutluluğu yakalamak gibi hususlarda İslâm filozoflarına tesir etmişlerdir. Ayrıca Stoacıların geliştirdiği

67) Çağrı, "Kindî'nin Def'u'l-Ahzân Adlı Risâlesi", s.231.

68) Çağrı, "Ölüm", s. 36.

insanın küçük âlem olarak büyük âlemdeki yerini tespit etmek ve bir akıl varlığı olarak sorumluluklarının farkına varmasını sağlamak bakımından ölüme yükledikleri anlam da İslâm düşünürlerini etkilemiştir. Ölüm meselesine kişisel özgürlükle birlikte, ahlâksal ve toplumsal bir perspektifle yaklaşılması diğer önemli bir husus olmuştur. Problemin İslâm düşüncesinde bir kötülük problemi olmasından ziyade, insan yaşamını hem psikolojik hem de pratik bakımından geliştiren bir ivme olarak görülmesi de Stoacı etkiyi göstermektedir.

Sonuç olarak, aslında ölüme dair İslâm filozoflarında kader inancı, ahiret hayatı, ruhun ölümsüzlüğü, ruhun ölümden sonra özgürlüğüne kavuşup Tanrı'ya, yüce âlemlere ulaşması gibi düşünceler İslâm dininin kendi prensiplerinde barınıyor olması sebebiyle zaten mevcuttur. Ancak bu düşüncelerin tartışılmasında, felsefe ve akıl yardımı ile ölümü anlamaya çalışmak, mevzuya tabiat anlayışı ve ruhun özgürlüğü bakımından yaklaşmak ve ölüm korkusuna çareler ararken Stoacı filozofların eserlerinden alıntılar yapmak bakımından İslâm filozoflarının ölüm hakkındaki düşüncelerinde Stoacıların etkisinden söz etmek mümkün gözükmemektedir.

KAYNAKÇA

- Arslan, Ahmet, *İlk Çağ Felsefe Tarihi*, C.IV, İstanbul: İ. Bilgi Üniversitesi, 2010.
- Aydın, Hasan, “Ölüm Korkusu Karşısında Felsefenin Tesellisi: Marcus Tullius Cicero ve *Ebû Bekr Er-Râzî*”, *Felsefe Dünyası*, S. 54, Ankara 2011.
- Bayrakdar, Mehmet “İslâm Felsefesinin Özgünlüğü Üzerine”, *İslâm Felsefesinin Özgünlüğü*, eds. Mehmet Vural, Ankara: Elis, 2009.
- Brun, Jean, *La Stoïcisme (Stoa Felsefesi)*, Çev. Medar Atıcı, İstanbul: İletişim, 2003.
- Cevzici, Ahmet, *Felsefe Tarihi*, İstanbul: Say, 2012.
- Cicero, *Paradoxa Stoicorum (Stoacıların Paradoksları)*, Çev. Serap Gür Kalaycıoğlu ve Ceyda Üstünel Keyinci, İstanbul: İmge, 2012.
- _____, *Tusculan (Ölüme Övgü)*, Çev. Cânâ Aksoy, İstanbul: Sel, 2014.
- Çağrı, Mustafa, *İslâm Düşüncesinde Ahlâk*, İstanbul: MÜİFV, 1989.
- _____, “*Kindî'nin Def'ü'l-Ahzân Adlı Risâlesi, Kaynakları ve Tesirleri*”, *MÜİF. Dergisi*, İstanbul 1995.
- _____, “*Ölüm (İslâm Düşüncesi)*”, *DİA*, C. XXIV, İstanbul 2007.
- Dağ, Mehmet, “*İslâm Felsefesinin Bazı Temel Sorunları Üzerinde Düşünceler*”, *OMÜİF. Dergisi*, S. 5, Samsun 1991.
- Epiktetos, *Düşünceler ve Sohbetler*, Çev. Cemal Süer, İstanbul: Kaknüs, 2013.
- Fârâbî, *el-Medînetü'l-Fâzıla*, Çev. Nafiz Danışman, İstanbul: MEB, 1990.
- Gazzâlî, *Kitabu Zikri'l-Mevt ve ma Ba'dehu*, Çev. Hüseyin Okur, İstanbul: Semerkand, 2008.
- _____, *Kıyamet ve Âhiret*, Çev. Ömer Beğ, İstanbul: Hakikat, 2014.

- Gill, Christopher, “*The School in the Roman Imperial Period*”, *The Cambridge Companion to The Stoics*, eds. Brad Inwood, USA: Cambridge University, 2006.
- Hökelekli, Hayati, “*Ölüm ve Ölüm Ötesi Psikolojisi*”, *UÜİF. Dergisi*, S.3, C.III, Bursa 1991.
- İbn Miskeveyh, *Risâletü fi'l-Havfi mine'l-Mevti ve Hakikatihî ve Hali'n-Nefsi Ba'dehü (Ölüm Korkusu, Mahiyeti ve Nefsin Ölümünden Sonraki Durumu)*, (AÜİF Dergisi içinde), Çev. İbrahim Aslan, 52: 2, Ankara 2011.
- İbn Sînâ, *Risâletü fi'l-Havf mine'l-Mevt (Ölüm Korkusundan Kurtuluş Risalesi)*, Çev. M. Hazmi Tura, İstanbul: Orhan Mete ve Ortağı Kollektif Şirket, 1959.
- İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, ed.: Abdullah Kahraman, Çev. Abdullah Kahraman, Ali Durusoy, vd., C.III, İstanbul: Ayrıntı, 2014.
- Kaya, Mahmut, “*Revâkiyyûn*”, *DİA*, C. XXXV, İstanbul 2008.
- Koç, Mustafa “*Ölüm Korkusu Üzerine Kuramsal Açısından Psikolojik Bir Değerlendirme*”, *SÜİF. Dergisi*, S. 6, Isparta 2002.
- Kindî, *Tarıflar Üzerine (Felsefi Risâleler içinde)*, Çev. Mahmut Kaya, İstanbul: İz, 1994.
- _____, *Risâle fi'l-Hile li Def'i'l-Ahzân*, (Üzüntüden Kurtulma Yolları içinde), Eds. ve Çev. Mustafa Çağrıncı, İstanbul: MÜİFV, 1998.
- Malpas, Jeff - Robert C. Solomon, *Death and Philosophy (Ölüm ve Felsefe)*, Çev. Nur Küçük, Eds. Jeff Malpas- Robert C. Solomon, İstanbul: İthaki, 2006.
- Mevlânâ, *Dîvân-ı Kebîr*, Haz. Abdülkadir Gölpınarlı, C. II,III, Kültür Bakanlığı, 1992.
- En-Neşşar, Ali Sami, *İslâm'da Felsefi Düşüncenin Doğuşu*, Çev. Osman Tunç, İstanbul: İnsan, 1999.
- Er-Râzî, Ebubekir, *et-Tıbbu'r- Rûhânî*, Çev. Hüseyin Karaman, İstanbul: İz, 2004.
- _____, *Kitâbu's-Sireti'l-Felsefiye (Filozofça Yaşama)*, (İslâm Filozoflarından Felsefe Metinleri içinde), Çev. Mahmut Kaya, İstanbul: Klasik, 2005.
- Paksüt, Fatma, *Seneca'da Ahlâk Görüşü-Zevk Anlayışı*, Ankara: Ulusal, 1981.
- _____, *Seneca'nın Tuttuğu Işıktaki Platon ve Sonrası*, Ankara: Ayyıldız, 1980.
- Platon, *Timaios*, Çev. Erol Güneş ve Lütfi Ay, İstanbul: Sosyal, 2002.
- Saruhan, Müfit Selim, “*İslâm Filozof ve Düşünürlerinde Ölüm Korkusu ve Tedavisi*”, *AÜİF. Dergisi*, C. XLVII, 47, S.1, Ankara 2006.
- Seneca, *De Providentia (Tanrısal Öngörü)*, Çev. Çiğdem Dürüşken, İstanbul: Kabalıcı, 1997.
- _____, *Epistulate Morales (Ahlâki Mektuplar)*, Çev. Türkan Uzel, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999.
- Sözen, Kemal, “*Mevlânâ'nın Dîvân-ı Kebîr Adlı Eserinde Ölüm Fenomeni*”, *SDÜ. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 16, Isparta 2006.
- Yunus Emre, *Yunus Emre Divânı*, Haz. Faruk K. Timurtaş, Ankara: Kültür Bakanlığı, 1989.